

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИФІКАЦІЇ ІМПЕРІАЛІЗМУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ветринський І.М.

к. політ. н., н. с.

Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України

У запропонованій статті аналізуються головні підходи до концептуалізації та визначення поняття «імперіалізм», акцентується основна увага на політичних його аспектах. Розглядаються ідейно-докринальні засади імперіалізму, їх кореляція з положеннями класичної геополітики та особливості трансформації в умовах глобалізації.

В представленной статье анализируются основные подходы к изучению и концептуализации понятия „империализм“, акцентируется внимание на его политических аспектах. Рассматриваются идейно-докринальные основы империализма, их корреляция с положениями классической геополитики, а также особенности их трансформации в условиях глобализации.

The article shows us main approaches to research and conceptualization of imperialism, emphasizes attention of its political aspects. It discovers ideal-doctrinal basement of imperialism, it's correlation with classical geopolitics issues, as well as its transformation particularities in global context.

Ключові слова: імперія, імперська політика, імперіалізм, геополітика, глобалізація

Одночасно із завершенням епохи біполярності постало питання щодо нової структури системи міжнародних відносин. Приклад іракської кампанії продемонстрував неспроможність США створити монополярний світ під своїм військово-політичним домінуванням, а зростаюча роль в світовій політиці КНР, РФ, ЄС та інших акторів повернула до порядку денного концепцію багатополлярності майбутнього світоустрою. Процеси глобалізації суттєво впливають на специфіку природи сучасної світової політики подекуди докорінно змінюючи її традиційні ідейно-докринальні підвалини. Проте, незважаючи на динаміку та глобальний характер трансформацій, в системі міжнародних відносин продовжують існувати «інерційні» застарілі підходи до їх побудови. Подекуди вони можуть здійснювати важливий й навіть визначальний вплив на формування взаємин між акторами міжнародних відносин. Саме до таких підходів відноситься імперіалізм. Дане поняття не є новим для політичної теорії та наукового дискурсу в цілому, проте його ідейно-функціональний зміст ніколи не був однозначним і часом змінювався під впливом ідеологічних чинників чи навіть політичної кон'юнктури. Водночас імперіалізм як предмет вивчення та наукової рефлексії аж ніяк не відноситься до популярних та затребуваних тематик а-ні в минулому, а ні сьогодні. Часто категорію «імперіалізм» та похідні від неї теорії відносять до економічної сфери залишаючи поза увагою її не менш важливу складову – політичну.

Для України подібна тематика досліджень особливо важлива в першу чергу в контексті розробки ефективної зовнішньополітичної стратегії, адекватної новим глобальним викликам. Історично наша держава перебувала у ролі об'єкта імперіалізму, що зумовило специфіку проблем її соціально-політичного розвитку, національної самосвідомості та державності. Для подолання наслідків згубного впливу даних історичних передумов на розвиток України як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин, а також для набуття гідної ролі й місця на світовій арені необхідна відповідна стратегія розвитку, в якій було б враховано як досвід минулого, так і актуальні тенденції сьогодення. Розгляд феномену імперіалізму є першим кроком до здійснення цього завдання.

Спробуємо на основі аналізу головних підходів до вивчення й концептуалізації поняття «імперіалізм» наблизитись до сутності цього явища, зосередивши основну увагу саме на політичних його аспектах. Розглянемо специфіку кореляції імперіалізму з класичною геополітикою та динаміку їх трансформацій в умовах глобалізації.

Чимало відомих вітчизняних та зарубіжних дослідників займалися проблематикою імперіалізму, акцентуючи увагу на економічних та політичних аспектах цього явища. Найбільш відомими є праці Дж. Гобсона, В. Леніна, М. Дойла, О. Мотіля, С. Хоу, Й. Шумпетера, В. Моммзена, Е. Саїда та ін.

Звертаючись до історичного екскурсу зауважимо, що, власне, сам термін „імперіалізм” є досить новим, він з'являється приблизно в середині 19 ст. та стає загальновідомим на початку 20 ст. в епоху розквіту т.з. „нових імперій” – великих колоніальних держав Європи, які швидкими темпами поширювали свій вплив й домінування на порівняно слабо розвинуті країни Азії, Африки й Латинської Америки та боролися між собою за виключні права на володіння новими територіями. Однак, звичайно саме явище імперіалізму, на відміну від

терміну, існувало протягом тисячоліть. Так Г. Моргентау зазначає, що імперіалізм є вічним, а не новітнім історичним явищем, яке існувало в усі часи і у всіх народів [1, 59]. Так само В. Ленін, чії праці слугують базисом для багатьох досліджень з даної тематики, визначаючи хронологічні та методологічні рамки свого дослідження відзначав існування імперіалізму в попередні історичні епохи та наводив приклад здійснення імперіалізму Римом [2]. Більшість дослідників погоджуються в тому, що імперіалізм явище не нове: протягом всієї історії воно супроводжувало імперії, а якщо бути точним – передувало їх виникненню.

Термін „імперіалізм” став широко відомим після виходу в світ однойменної праці англійського економіста Дж. Гобсона, в якій він приділив велику увагу цьому надзвичайно актуальному на момент його дослідження явищу в світовій, а відповідно до тогочасних уявлень переважно європейській, політичній практиці. Головною характеристикою імперіалізму він вважав прагнення одних держав до збагачення за рахунок підкорення інших. В основі цього прагнення на думку автора лежить принцип класової боротьби. Не дивлячись на аргументованість даної позиції, подібне бачення є досить обмеженим та спрощеним, оскільки імперіалізм має набагато більше вимірів. Так С. Хоу вважає, що імперіалізм це процес чи, відповідно до деяких уявлень, ідеологія та навіть філософія життя [3, 22]. В короткому оксфордському політичному словнику імперіалізм визначається, як „панування або контроль однієї країни або групи людей над іншими, і то коштом цих інших” [4, 263]. В. Моммсен розглядаючи класичні теорії імперіалізму зазначає, що у 18-19 сторіччі термін імперіалізм не мав чіткого визначення та використовувався переважно політиками під час їхніх дебатів [5, 3]. Пізніше поняття імперіалізму набуло порівняно об’єктивного значення. Стосовно нього перестали мати на увазі систему, основу на перевазі імперського правління та стали розуміти як „експансію національної держави за межі власних кордонів для набуття іноземних залежних територій та, якщо можливо, об’єднання їх у світову імперію” [5, 4]. Г. Фреджюнг зауважує, що „імперіалізм означає одночасно націоналістичну ідеологію, що закликає до розширення домінування виняткової нації та політику обумовлену неперервною конкуренцією (боротьбою) між великими державами, що характеризує міжнародну систему” [5, 4]. Й. Шумпетер вважає імперіалістичною ту політику, яка спрямована на поширення контролю даного уряду на групи іншої національності проти їх волі [6]. Імперіалізм Шумпетер визначає як властиве державі нерациональне й безцільне прагнення необмеженої насильницької експансії [4, 263]. М. Дойл пропонує найбільш узагальнююче визначення імперіалізму, він характеризує його як „процес створення (встановлення) та підтримання імперії” [7, 19]. О. Мотиль доповнює, що це не просто процес, а певна політика вказаного спрямування [8, 53]. Серед чинників, що спонукають державу до імперіалізму Г. Моргентау виділяє три на його думку основних чинники: переможна війна, програна війна та слабкість великої держави, що уособлює стару систему міжнародних відносин й тим самим спонукає потенційних конкурентів до спроби змінити розташування сил на міжнародній арені на свою користь [1, 59]. В. Моммсен зазначає, що шляхом створення колоніальної імперії більшість країн, як правило, прагнули підняти свій міжнародний престиж, та в ідеалі підняти його до статусу світової держави [5, 5]. Зважаючи на розмаїття підходів до розгляду та витлумачення імперіалізму ми вважаємо, що вивчати дане явище необхідно за допомогою комплексного аналізу його чинників та концептуальних засад, а також специфіки цілей та засобів.

Було б невірно обійти увагою праці таких відомих та авторитетних авторів як Дж. Гобсон та В. Ленін, які традиційно розглядаються в якості своєрідного фундаменту для подальших досліджень імперіалізму. Так, у вітчизняній науковій традиції переважна більшість наукових праць присвячених імперіалізму чи пов’язаних з ним ґрунтувалася саме на теорії В. Леніна, яку він виклав в своєму «популярному нарисі» - «Империализм как высшая стадия капитализма», що побачив світ у 1917 році. Розглядаючи імперіалізм крізь призму класової боротьби В. Ленін виділяв кілька стадій перетворення капіталізму на імперіалізм. Згідно його концепції переходу до імперіалізму передувало утворення великих національних монополій, об’єднання виробничого і банківського капіталу в фінансовий капітал з подальшим утворенням олігархії, поява монополістичних союзів. Все це в умовах завершеного територіального розділу світу, породжує війни за його перерозподіл. Таким чином головною рушійною силою імперіалізму за Ленінін є прагнення монополій до збагачення, що реалізується шляхом експлуатації залежних територій, колоній. Держава та всі її органи в даній системі поглядів постають у вигляді інструментарію, який обслуговує інтереси панівного класу. Автор зауважує, що інтереси вивезення капіталу також штовхають до завоювання колоній, оскільки на колоніальному ринку легше (а подекуди лише так і можливо) монополістичними шляхами прибрати конкурента, забезпечити собі поставку, закріпити відповідні зв’язки тощо. Теорія В. Леніна є в достатній мірі аргументованою та переконливою, проте її не можна розглядати в якості універсальної, оскільки сам автор встановлює досить

вузькі методологічні рамки своєї праці зауважуючи, що головною її метою є спроба коротко «в якомога більш популярній формі викласти зв'язок і взаємовідносини основних економічних особливостей імперіалізму. На неекономічному боці справи, як би вона цього не заслуговувала, зупинитися не доведеться» [4]. Окрім зосередження уваги виключно на економічних аспектах імперіалізму (в свою чергу нас буде цікавити насамперед політичний бік справи) В. Ленін також свідомо відмовляється від історичного аналізу імперіалізму зазначаючи, що «загальні» міркування про імперіалізм, що ігнорують докорінну різницю суспільно-економічних формацій, неминуче перетворюються в пусті банальності чи вихвалання, на кшталт порівняння «великого Риму з великою Британією» [2].

Імперіалізм розглядають з кількох точок зору, зокрема як певну стадію соціально-економічного розвитку суспільства або історичну формацію. Теорія В. Леніна є яскравим прикладом саме такого підходу. Він розглядає імперіалізм не просто як специфічний процес, а як соціально-економічну формацію, яка являється наслідком певних міжнародних політико-економічних процесів. Подібний підхід до визначення імперіалізму є досить поширеним в науковій літературі, так історичний період приблизно з середини 19 ст. і до закінчення Першої світової війни часто називають епохою імперіалізму. Це визначення не суперечить жодному з розумінь чи витлумачень цього поняття: концепція Леніна відповідно до його методології звертається саме до цього періоду, якщо ж розглядати імперіалізм з позиції М. Дойла - як імперську політику, тобто таку що має на меті створення та підтримку імперської політичної системи, – то саме в даний історичний період подібна політика набула найбільшого поширення серед великих держав й проявилася у всьому розмаїтті форм та інструментів.

Цікавий погляд на політичні аспекти імперіалізму знаходимо в дослідженні ще одного класика теорії імперіалізму – Дж. Гобсона. Його праця „Імперіалізм”, що побачила світ на початку 20 століття (в 1902 році) стала на момент виходу найбільш ґрунтовним та узагальнюючим доробком з даної проблематики. Гобсон аналізує передумови та можливі наслідки продовження великими європейськими державами даної політики. Автор зосереджує основну увагу не на теоретичному обґрунтуванні імперіалізму, а на його критиці, виходячи з політичної практики своєї держави – Великої Британії, яка була на той час наймогутнішою та найбільшою імперією Європи. Висновки Гобсона цінні насамперед тим, що проаналізувавши основні загальновідомі аргументи на користь імперіалізму, зокрема економічні, він одним з перших довів їх практичну неефективність для держави. Зіставляючи статистичні дані щодо рівня прибутків від зовнішньої торгівлі Великої Британії з залежними територіями та іноземними державами, він демонструє, що найбільше розширення закордонної торгівлі приходить як раз на ті держави, які вважалися головними промисловими ворогами – Франція, Німеччина, Росія, США. Гобсон зазначає, що «політика імперіалізму в останні 30 років, в якості торгівельної політики виявилася приреченою, оскільки за величезних матеріальних витрат вона дала лише жалюгідне, не вигідне й ненадійне збільшення ринку» [9; 55]. Таким чином стає зрозуміло, що в основі імперіалістичної експансії лежать не тільки й не стільки економічні інтереси, а зовсім інші зовнішньополітичні імперативи. Також Дж. Гобсон спростовує теорію, згідно якої імперіалізм та колонізацію намагаються представити у вигляді пошуку життєвого простору для нації, що постійно збільшує свою чисельність він наголошує, що «на жодній з імперських територій, набутих з 1870 року, за винятком Трансваалю й колонії Помаранчевої річки, не було утворено будь якого значного англійського поселення. Й досить сумнівною є подібна перспектива в майбутньому... Нові імперські землі є ще більш неподходящими для поселення, ніж для прибуткової торгівлі» [9, 55]. Основою концепції імперіалізму Дж. Гобсона є положення про те, що імперіалістична політика в жодному разі не має позитивного впливу на розвиток зовнішньої торгівлі та економіки держави в цілому, а відповідає інтересам лише панівних соціальних класів – представникам великого капіталу: «хоча для народу новий імперіалізм був не вигідним заходом, він виявився дуже вигідним для деяких суспільних класів й для певних галузей торгівлі. Величезні витрати на озброєння, війни, що дорого коштують, ризикована й повна ускладнень зовнішня політика, стагнація політичних і соціальних реформ у Великій Британії, хоча й були пов'язані з величезною шкодою для народу, все ж принесли користь комерційним інтересам відомої частини промисловців й професійних груп» [9, 56].

Подібна позиція є традиційною для марксистських уявлень про структуру суспільства та його рушійні сили. Концепція Гобсона була розвинута й доповнена В. Леніном. Відповідно до його поглядів імперіалізм - це найвища стадія капіталізму, тобто експлуатації, що неодмінно в кінцевому рахунку призводить до переділу світу, оскільки великі держави шукають собі нові об'єкти для експлуатації. Подібний підхід є досить слушним з економічної точки зору, демонструючи реальні напрями основних прибутків від військових конфліктів між державами, він підкреслює рудиментарність концепту загарбницьких воєн, як територіальної експансії,

що збагачує державу. Водночас не можна вважати, що інтереси представників фінансових і промислових кіл можуть бути єдиною або основною рушійною силою імперіалізму. Хоча б тому, що зазначені соціальні групи у вказаний історичний період не мали прямого впливу на формування й здійснення зовнішньої політики (лобістські можливості все ж таки є опосередкованим впливом), також зважаючи на характер своєї діяльності (виготовлення зброї, фінансові позики державі) вони мають можливість отримання прибутку від будь-яких військових дій не залежно від їх характеру й вектору, тож вони не обов'язково мають бути пов'язані із захопленням і встановленням політичного контролю над новими територіями.

Незважаючи на очевидний взаємозв'язок між міжнародною політикою та економікою нас цікавлять в першу чергу політичні аспекти імперіалізму. Розглядаючи імперіалізм як певну політику спрямовану на створення (встановлення) та підтримання імперії, нам необхідно також звернутися до сутності поняття імперія. Ґрунтуючись на попередніх дослідженнях, ми визначаємо імперію як специфічну політичну систему, що характеризується силовим домінуванням центру над периферією та прагне до глобального поширення реалізуючи ірраціональний потяг до абсолютної безпеки [10; 195]. Імперія не має меж та кордонів, вона розширюється доки це можливо, тож закономірно, що коли дві чи більше держав провадять подібну політику, зіткнення є неминучими. Зважаючи на силовий характер та військові засоби цього поширення такі зіткнення відбуваються в формі конфліктів, воєн. Саме таку картину ми можемо спостерігати на прикладі Першої та Другої світових воєн: в першому випадку зіштовхнулися інтереси кількох імперій, а в другому йдеться про відповідну політику з боку насамперед Німеччини та СРСР. Німеччина часів Гітлера навіть носила назву Третій Рейх (Reich (нім.) - царство, імперія), в свою чергу СРСР є типовим прикладом неформальної імперії - такої, що має всі основні риси класичної імперії але це не відображено в назві. Звичайно імперіалізм як специфічна політика, продовжував існувати й після розпаду більшості «формальних» імперій внаслідок Першої світової війни. Нацистська Німеччина з її планами глобальної експансії, регіональне військово-політичне домінування СРСР та його стратегія поширення цієї структури на захід, а потім і на весь світ, є яскравими прикладами імперіалізму в міжвоєнний період. В період Холодної війни, відбулася трансформація засобів імперіалізму, але його мета – досягнення глобально політичного домінування – залишилася незмінним імперативом зовнішньополітичних стратегій СРСР та США.

Імперіалізм етимологічно і сутнісно тісно пов'язаний з імперією, яка в свою чергу є явищем насамперед політичним. Дослідники розділяють поняття держави та імперії зауважуючи, що вони підпорядковуються зовсім різним імперативам та логіці поведінки, що проявляється у багатьох сферах - від форм інтеграції населення всередині держави до прикордонних питань [11; 24]. З цього можна зробити висновок, що саме імперіалізм, як специфічна політика є з'єднуючою ланкою між ними, й водночас необхідною умовою для переходу одного типу політичної системи (держави) в інший (імперію). Слідуючи за визначенням М. Дойла, що розглядає імперіалізм як політику спрямовану на встановлення та підтримку імперії, та виходячи з визначення імперії, як політичної системи, що характеризується силовим домінуванням центру над периферією – можна зробити висновок, що імперіалізм це політика спрямована на набуття та здійснення політичного домінування однієї держави над іншою. Зрозуміло, що за цих умов економічні переваги будуть на стороні домінанта, але найголовніше, що за таких умов домінант може впливати на прийняття політичних рішень залежною державою. Найважливішими політичними питаннями є питання війни та миру, тож отримавши домінуючий політичний вплив в регіоні, держава в першу чергу забезпечує власну безпеку практично виключаючи можливість агресії з боку залежних країн. Така позиція цілком логічно корелюється з головною ознакою імперії – ірраціональним потягом до абсолютної безпеки, який вона реалізує в прагненні до глобального поширення шляхом військової експансії.

Одночасно з браком в науковій літературі політологічних досліджень імперіалізму, існує велика кількість теорій і концепцій, в яких розглядаються питання природи й сутності впливу і домінування на міжнародній арені, а також шляхи й засоби їх досягнення, що цілком відповідають засадам та практиці імперської політики, себто імперіалізму. Пошуками відповідей на вказані питання займалися дослідники, що їх називають батьками-засновниками класичної геополітики, й відповідно саме вони є основою її предметного поля. На відміну від «ідеологічно скомпрометованого» імперіалізму, геополітика цілком визнається в якості об'єкту вивчення та навіть стратегічного імперативу, як науковою спільнотою так і політичними елітами. Імперіалізм ніколи не був забезпечений доктринально, не існує жодної стратегії чи доктрини імперіалізму, цю роль від самого початку свого існування виконувала геополітика. Класична геополітика зароджується ще в часи існування й відповідно боротьби імперій, це синтетичне вчення про роль, взаємозалежність та взаємовплив географічних і політичних чинників в процесі досягнення державою домінуючого становища (в регіоні чи в

глобальному масштабі) швидко починає відігравати роль ідейно-стратегічних засад зовнішньої політики імперій. Як відомо ця ситуація не змінилася й після їх розпаду - німецькій, радянській, американській імперіалізм ґрунтувався саме на положеннях та концепціях класичної геополітики. Після імперіалістичної Другої світової війни починається запекле суперництво двох геополітичних стратегій - радянської та американської – Холодна війна. Саме в цей час дві наддержави починають боротьбу за сфери впливу та домінування в різних регіонах світу, прагнучи глобального лідерства. Таким чином класичну геополітику можна розглядати як концептуальне та ідейно-доктринальне втілення засад імперіалізму.

Класики політичного реалізму порівнювали структуру міжнародних відносин зі столом для більярду, а держави з кульками різного розміру, що постійно зіштовхуються на між собою. Згідно цих уявлень чим більше й сильніше держава тим безпечніше вона може себе почувати й тим сильніше може впливати на інші. В епоху глобалізації подібні уявлення цілком втрачають актуальність. Міжнародні відносини перетворилися на багатовимірну глобальну мережу економічних та соціально-політичних взаємозв'язків між державами, що має тенденцію до постійного поширення й «ущільнення», перетворюючи міжнародну систему на складний механізм ускладнений появою нових акторів і відсутністю глобального контролю. Чинник міжнародного тероризму нівелює класичні уявлення про військову могутність: атаки 11 вересня 2001 року у США продемонстрували, що навіть такий потужний військовий потенціал як американський не в змозі попередити чи протистояти новим терористичним загрозам. Ще більше впливає на міжнародну систему зростання ролі ТНК, які за розміром бюджету та відповідно економічним потенціалом можна порівнювати з невеликими державами. Проте на відміну від держав їхня діяльність не обмежується жодними міжнародно-правовими зобов'язаннями чи військово-політичними загрозами. Маючи величезні фінансові можливості ТНК можуть з легкістю «прилаштовуватись» до місцевих правових режимів держав де розташовані їхні філіали, а згодом лобювати здійснення певних змін в законодавстві на свою користь. Ще одним чинником глобалізації є ядерна зброя, що виступає універсальним засобом стримування потенційних глобальних конфліктів. Сучасна міжнародно-політична система є щільною «замкненою» мережею, що гостро реагує на будь-які потрясіння. Навіть невеликі регіональні конфлікти викликають міжнародний резонанс та практично миттєво отримують відповідну оцінку світової спільноти. За цих умов класичні уявлення про імперіалізм чи геополітику з їх територіальним детермінізмом та військовими засобами, а особливо спроби практичного їх втілення на практиці втрачають сенс, оскільки побудовані на цих засадах стратегії стають неефективними для досягнення політичних цілей. Ускладнення сутності світової політики і економіки змушує шукати нові підходи до витлумачення імперіалізму, що не можуть більше ґрунтуватися на силовому військовому захопленні території.

Незважаючи на велику кількість визначень імперіалізму ґрунтовних праць присвячених його сутності небагато. Ще менше досліджень звертаються до його політичної складової, що на нашу думку не вірно, оскільки історично економіка була переважно інструментом політики, засобом досягнення її цілей. Питання національної безпеки було центральним для будь-якої країни - держава починалася зі збройних сил і саме їх кількість та якість визначали її міжнародно-політичну вагу. На нашу думку, головною рушійною силою імперіалізму є прагнення нарощення могутності за рахунок територіальної експансії, фінансово-економічні інтереси в цьому контексті відходять на другий план. Саме територія та переваги, що вона надає державі на шляху до набуття домінування, є центральним об'єктом геополітики, яка концептуально пов'язана з імперіалізмом й виступає його ідейно-доктринальним підґрунтям. Проте глобальні процеси та чинники сучасності, такі як міжнародний тероризм, ядерна зброя, розвиток ТНК, «замкненість» міжнародної системи, глобальні інформаційні мережі нівелюють ефективність класичних підходів до досягнення домінування. Військовий потенціал – основний інструмент імперіалізму - вже не є ефективним засобом досягнення політичних цілей. В умовах глобалізації необхідні принципово нові, відмінні від традиційних, підходи до теорії та практики міжнародних відносин, в той час як їх «інерційність» в бік геополітичних стратегій минулого гальмує розвиток й створює загрозу міжнародній безпеці в глобальному масштабі.

Література

1. Кононенко С.В. Тіні великих предків в епоху „кінця ідеологій”, або Нові слова на стару музику / С.В. Кононенко// Віче. – 2004. - №1 (142). – С. 58-60.
2. Ленин В.И. Империализм, как высшая стадия капитализма (популярный очерк): [електроний ресурс] / В. И. Ленин/ Библиотека Альдебаран / Режим доступу: http://lib.aldebaran.ru/author/lenin_vladimir/lenin_vladimir_imperializm_kak_vysshaya_stadiya_kapitalizma/

3. Howe S. Empire: A Very Short Introduction/ Stephen Howe. - New York: Oxford University Press, 2002. – 140с.
4. Короткий оксфордський політичний словник/ Іен Маклін (ред.), Алістер Макмілан (ред.) - 2. вид.; пер. з англ. — К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2006. — 789 с.
5. Mommsen W. Theories of imperialism / Wolfgang J. Mommsen. – Chicago: The University of Chicago Press, 1982. – 190 с. 6.
Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія: [електроний ресурс] / Йозеф Шумпетер/ Экономическая библиотека / Режим доступу:
<http://e2000.kyiv.org/biblioteka/index.shtml>
7. Doyle M. Empires / Michael W. Doyle. - New York: Cornell University Press, 1996. – 407с.
8. Мотиль О. Підсумки імперії / Олександр Мотиль; авторизований пер. з англ. П. Грицака. – К.: Критика, 2009. – 200 с.
9. Гобсон Дж. Империализм / Джон Гобсон; пер. с англ. В. Беленко. – Ленинград: Рабочее Издательство «Прибой», 1927. – 287 с.
10. Ветринський І. М. До питання про визначення поняття «імперська політика» / І. М. Ветринський // Політологічний вісник: Зб-к. наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2010. – Вип. 46. – С. 194 – 203.
12. Munkler H. Empires / Herfried Munkler. – Cambridge: Polity Press, 2007. – 248с.